

OSMANLI İSTANBUL'UNDA GIYİM KUŞAM

BETÜL İPŞİRLİ ARGİT*

Giriş

Giyim kuşam ve sembolik anlamları, bir toplumda kadın, erkek ya da azınlık olmak gibi hâller yanında, gelenek ve görenek, siyasi işleyiş, kimlik inşası, zihniyet, maddi kültür, sosyal yapı, tüketim tarihi ve tekstil gibi konularda da bilgi verir. Yüzyıllara, bölgelere ve dinî inançlara göre farklılık gösteren Osmanlı toplum yapısı içinde, giyim kuşamın şekillenmesinde statü ve din dışında dönemin sosyokültürel, ekonomik, siyasal koşulları ve yerel şartlar belirleyici olmuştur.

Osmanlı döneminin İstanbul'unda giyim kuşam köklü bir geleneğe ve imparatorluğun geneli ile ortak bir yapıya sahiptir. Osmanlı giyim kuşamında, temel belirleyici İslami esaslar olmakla birlikte, Bizans ve Yakın Doğu mirasının etkilerini de dikkate almak gerekir. Aynı şekilde zamanın akışı içerisinde önemli değişimler olmuş, Batı etkisi başta olmak üzere, bu değişimin en etkili ve en görünür şekilde yansımaları kıyafette tezahür etmiştir. Hatta bazı dönemlerde, mesela II. Mahmud devrinde, kıyafete köklü değişimlerin sembolü olma gibi belirleyici bir konum bile yüklenmiştir. İstanbul, konumu ve başkent oluşu itibarıyla Osmanlı giyim kuşamının estetik ve zenginliğinin yansımada merkezî ve öncü rolüyle seçkin bir yer edinmiştir. Kılık kıyafette tekdüzeliğin yaşanmadığı dönemlerde de bütün renklerin, şekillerin ve farkların sergilendiği bir merkez hâline gelmiştir.

Mühimme defterleri, hatt-ı hümayunlar başta olmak üzere muhtelif arşiv vesikaları, terekeler, seyahatnameler, hatıratlar, kıyafet resimlerini ihtiva eden albümler, minyatür, gravür, resim ve fotoğraflardan oluşan görsel malzeme, İstanbul'un bu zenginliğine ve değişimine yazılı ve görsel olarak kaynaklık etmektedir.

Fetih Sonrası İstanbul Halkının Kıyafetleri

Başka imparatorluklarda söz konusu olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da kıyafet belli sosyal, ekonomik, politik ve dinî anlamlar ifade eden ve belli kuralları

olan bir unsurdur. Orhan Bey döneminde asker ve sivilin kıyafetlerinin nasıl olması gerektiği konusunda düzenlemeler yapıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur. II. Mehmed dönemi ise bu manada bir dönüm noktası mahiyetindedir. İstanbul'un fethinden sonra teşrifat kuralları bütün detayları ile belirlenmiş ve bu dönemde kimin nasıl giyinmesi gerektiğinin kuralları netleştirilmiştir.

II. Mehmed zamanında hazırlanan kanunnamede değişik sosyal gruplar arasındaki farklılığı vurgulama adına Divan-ı hümayun üyeleri, saray erkânı ve resmî görevlilerin giyimleri ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde "Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek, vezirlerin ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur ve beylerbeyiler ve sancak beyleri üsküf yürütmek gerekir." ifadesi yer alır.¹ *Kanunnâme*'de belirtildiği üzere, hoca makamında olanlar Divan'a uzun yenli kaftan ile gelirlerdi.²

İstanbul halkının merasim adabına riayet etmesi ve herkesin haddini bilip kendi sınıfına tahsis edilen kıyafetle dolaşması talep edilmiştir. İmparatorluğun son dönemlerine kadar gerek kroniklerde, gerekse fermanlarda belirtildiği üzere rütbe, statü, meslek ve dine göre farklı kıyafetler tahsis edilmesinde, Hz. Muhammed'in "İnsanlara layık olduğu şekilde mumamele ediniz. (*Enzilü'n-nase menazilehüm*)" hadisi referans alınmıştır.³ Ayrıca rütbeye, statüye, mesleğe ve dinî inanca göre farklı kıyafetler giyilmesi suretiyle düzen sağlanması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "adalet" anlayışı ile de irtibatlıdır. Osmanlıların tatbik ettiği Yakın Doğu siyaset felsefesine göre *adalet*, "her bir kişinin doğru yerde muhafaza edilmesi" manasında olup bu ilke her bir kişinin kendi statüsüne tahsis edilmiş olan kıyafeti giymesi kuralını destekler mahiyettedir.⁴

1 Fatih Sultan Mehmed, *Kânunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. A. Özcan, İstanbul 2003, s. 9.

2 Fatih, *Kânunnâme*, s. 17.

3 Ahmed Vasıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar*, haz. M. İlgürel, İstanbul 1978, s. 118-119.

4 A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *SI*, 1962, sy. 17, s. 91-119; İnalçık, "Padişah", *İA*, IX, 1964, s. 491.

* Marmara Üniversitesi

1- Sarıkcı esnafı (İntizâmî)

İmparatorlukta her alanda olduğu gibi, giyim kuşam alanında da XVI. yüzyılda en yüksek düzeyine ulaşılmış, Sultan Süleyman zamanında, *Kanun-ı Teşrifât* geliştirilmiştir.⁵ Devletin gelişip zenginleşmesiyle kılık kıyafet, devletin himayesinde yaşayan her bir unsuru diğerlerinden ayıracak derecede çeşitlilik göstermiştir.⁶ Padişaktan hademeye dek asker, sivil, ilmiye ve her sınıftan görevlilerin Divan-ı hümayun toplantıları, sefer, mevlit, bayram, diğer merasimler ve muhtelif vesilelerle rütbe ve mesleklerine göre giymesi gereken kıyafet ve başlıklar bellidir.⁷

Bu dönemde yaşayan Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre *seraser*, *kadife*, *kemha* gibi değerli kumaşlar, padişah ve şehzadelere uygundur. Daha aşağı olan *atlas*, *kemha*, *engilyon* gibi kumaşlar vezirlere, beylerbeyilere ve beylere uygun iken çuka ise her mevkiden insan tarafından kullanılır. Âlî, Osmanlılarda sınıf olmadığından hayıflanır ve parayı veren herkesin istediği kumaşı giydiğini belirterek bu durumu eleştirir. Sultanlara, şehzadelere ayrı; vezirlere, beylere ayrı; esnafa, rençbere, tüccara ayrı kumaş verilmesini arzular.⁸

⁵ Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 133-141.

⁶ Örnekler için bkz. Emin Cenkmén, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, İstanbul 1948.

⁷ *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetab, Kitabu Mesalihî'l-Müslimin ve Menafîl-Mü'minin*, haz. Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 73, 95, 113; Tevki Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", *MTM*, 1331, c. 1, sy. 1, s. 498-542; Es'at Efendi, *Teşrifat-ı Kadime 1287*, İstanbul 1979.

⁸ Gelibolulu Mustafa Ali, *Mevâidü'n-nefâis fî-kavâidi'l-mecalis*, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997, s. 370-372.

Fermanlarda belirtildiği üzere İstanbul, başkent, hilafet merkezi ve ayrıca devrin ilim ve takva sahiplerinin toplandığı yer olması itibarıyla, giyim kuşamın şer'î hükümlere ve geleneğe uygun olmasına itina gösterilirdi. Bu durum imparatorluğun son yıllarına kadar bazı değişikliklerle devam edecektir.

İmparatorluğun genelinde olduğu gibi İstanbul'da da erkek kıyafeti asıl olarak sırasıyla üst üste giyilen *don*, *çakşır/şalvar*, *gömlek*, *entari/dolama*, *kaftan*, *kürk* ve *başlıktan* oluşmuştur. Elit ile halk arasında kumaşın kalitesi ve başlık şekli dışında model ve giysi çeşitliliği söz konusu değildir.

Bu döneme ait minyatürlerden oluşan görsel malzeme dönem kıyafeti hakkında önemli kaynak mahiyetindedir. *Süleymannâme*, *Surnâme-i hümayun*, *Şehinşâhnâme*, *Hünernâme*, *Nusretnâme*, *Şehnâme-i Selim Han*, *Eğri Fetihnâmesi*, *Nüzhet-i esrari'l-ahbar der sefer-i Sigetvar*, *el-Kıyafetü'l-insâniyye fî şemâilil-Osmâniyye*, *Zübdetü't-tevârih* adlı eserlerde yer alan minyatürler, bu dönemde farklı kesimlere mensup erkeklerin, merasimlerde ve gündelik hayatta muhtelif vesilelerle giydikleri kıyafetlerin şekil, kumaş, desen ve rengi hakkında fikir verir.⁹ Ayrıca Bellini, Lorich, Thomas Dallam, Moryson, Nicolas de Nicolay ve dönemin diğer

⁹ *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçılar*, İstanbul 1969; Nurhan Atasoy ve Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, çev. Esin Atıl, İstanbul 1974; Esin Atıl, *Süleymannâme: The Illustrated History of Suleyman the Magnificent*, New York 1986; Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı*, İstanbul 1997; Serpil Bağcı v.dğr., *Osmanlı Resim Sanatı*, Ankara, 2006; Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür*, İstanbul 2002.

2- Kaftan tarzileri (Intizâmî)

yabancı yazarları da İstanbul halkının giyim kuşamı konusunda yerli kaynakları destekler mahiyettedir.¹⁰

En eski zamanlardan itibaren başlık, kişinin sosyal, ekonomik, kültürel, mesleki ve dinî statüsünü gösteren bir dış unsur olmuştur. Eski Yakın Doğu âdeti olarak kadın ve erkek başlarını kapatmış, kadınlarda ve özellikle de erkeklerde başlık statü sembolü olarak işlev görmüştür. Osmanlı'da kullanılan *kavuk*, köklü bir geleneğe sahip olup kavuğa Uygurca eserlerde ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde rastlanır.¹¹ Üzerine beyaz sarık sarılmış kavuk giymek Müslüman olma alametidir.¹² II. Mehmed zamanında yaygınlaşan beyaz sarık, II. Süleyman zamanında imparatorluğun her tarafına yayılmıştır.

Köklü bir geleneğe sahip olan kavuk, rütbeye ve merasime göre değişerek farklı dönemlerde muhtelif şekiller ve isimler almıştır.¹³ Kavukların en bilinenleri *horasanî*, *selimî*, *kalafat*, *örfî*, *kafesî*, *mücevveze*, *kâtibî* ve *kallavî*dir. Padişah kavukları ana hatlarıyla birbirine

¹⁰ Bilgi ve resimler için bkz. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Ankara 1983, s. 69-90; Semavi Eyice, "Avrupalı bir Ressamın Gözüyle Kanuni Sultan Süleyman", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 129-170; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul 1994.

¹¹ Nebi Bozkurt, "Kavuk", *DİA*, XXV, 71-75.

¹² Walther Björkman, "Sarık", *EF* (İng.), X, 221- 233.

¹³ Örnekler için bkz. İzzet Kumbaracılar; *Serpuşlar*, İstanbul ts.

3- Tören kaftanı (TSM, nr. 13/739)

4- Kadın kıyafeti (İntizâmî)

benzemekle birlikte, her bir padişah kavuğun şeklinde değişiklik yapmıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'da yaşayan d'Ohsson, başlıklar hakkında detaylı bilgi verir. II. Mehmed'in ulemaya mahsus örfi kavuk giydiğini yazarken, mücevveyi ilk giyenin II. Bayezid olduğunu belirtir. I. Selim, *selimî* denen başlık şeklini getirmişken, I. Süleyman muhtelif başlık şekilleri icat etmesine rağmen mücevveze kullanmıştır. Kendinden sonra gelenler ise I. Mahmud dönemine kadar bu başlığı kullanacaklardır.¹⁴

Saray personeli, kalemiye ve askeriye mensupları şekil, renk ve kumaş açısından farklılık gösteren kıyafetler giymekle birlikte, farklı şekillerde kavuklar kullanırlardı. İlmiye sınıfı mensupları da derecelerine göre değişik kavuklar kullandıkları gibi, tarikat mensuplarının

¹⁴ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1788, c. 4, s. 113-116.

başlıkları da yine mensup olduğu çizgiyi gösterir mahiyetteydi. Kişinin sahip olduğu mevkiyi gösteren kavuk, mezar taşlarına da yansımıştır.

Osmanlı'da kadın erkek giyiminin önemli bir unsuru olan *şalvar*, İran menşeli olup İslam medeniyetinin hâkim olduğu bölgede ilk asırlardan beri yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁵ XVI. yüzyılda İstanbul'da yaşamış halkın terekelerine yansıdığı üzere erkekler de ferace giyerlerdi.¹⁶ Abbasîlerden beri çeşitli İslam ülkelerinde özellikle ulema ve devlet adamları tarafından kullanıldığı bilinen *ferace*, Osmanlılarda XV. yüzyıl sonundan devletin yıkılış yıllarına kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak devam eden, hem erkeklerin hem kadınların giydiği bir üst kıyafetidir.¹⁷ Müslümanların en ayırt edici özelliklerinden biri ise, sarı ayakkabı giymeleridir. D'Ohsson ulemanın mavi, askerlerin bazılarının kırmızı renk çizme giydiğini yazar.¹⁸

Kadın ve erkek giyiminin diğer önemli bir unsuru ise *kaftan*dır. Göktürk heykellerinde ve Uygurlarda dize ya da yere kadar uzanan beli kuşaklı, dik veya devrik yakalı kaftanlar görülmesi ve Kaşgarlı Mahmud'un kaftandan bahsetmesi, kaftan kullanımının kadim bir geleneğe sahip olduğunu gösterir.¹⁹ Kaftan muhtelif kesimler tarafından giyilmekle birlikte, padişah kaftanlarının kumaşları, özellikle klasik dönemdeki desenleri sembolik anlamlar yüklüdür. Dönem minyatürlerine yansıdığı üzere, kimi devlet görevlilerinin kaftanları sade iken, kimilerinin gösterişli kaftanlar giymesi, genel olarak kişinin statüsünün kaftanın kumaşına ve desenine yansıdığını açığa çıkarır.

Süleymannâme adlı eserde Kanunî 1532 tarihinde Safevî elçisini kabul ederken ihtişamlı bir kaftan ile tasvir edilmişken hemen sonrasındaki "Avusturya elçisini kabulü" resminde sade kıyafetler içinde resmedilmesi, Osmanlı diplomasisinde kaftanların sembolizmini görünür kılar.²⁰

Görsel malzemeye yansıdığı üzere, muhtelif şekillerde dikilmiş kaftanlar mevcuttur. Sarayda bulunan kaftanların bazıları Türk kumaşlarından bazıları İtalyan kadifeden dikilirken, hem hayvan hem de insan figürü

taşıyan kaftanların Safevî üretimi olduğu ve Osmanlı dünyasına ithal edildiği kabul edilir.²¹

Osmanlı saray yaşamında başkentte gerçekleştirilen törenlerin önemine binaen bu törenlerde padişahlar tarafından giyilen ya da kullanılan kumaşların sembolik önemi vardı. XV. yüzyılın cülus tasvirlerinde sultanların koyu mavi ve lacivert yas kıyafetleriyle resmedilmesi, sultanın tahta çıkışının, aslında selefinin cenaze törenine denk gelen bir tören olmasıyla açıklanabilir. *Süleymannâme*'de yer alan cülus sahnesinde Kanunî, koyu mavi zeminli kaftan giyerken gösterilmiştir. Şehzade Mustafa'nın boğdurulması ve diğer oğlu Cihangir'in vefatı sonrasında Şehzade Selim ile resmedildiği av sahnesinde, Kanunî'nin giydiği kaftan yine koyu mavi renktedir.²²

Kaftan dışında Osmanlı giyim kuşamının diğer önemli bir unsuru, yine Selçuklu öncesi kadim bir geleneğe dayanan *kürk*tür. Kumaşın kalitesinde olduğu gibi, kürkün kalitesinde de kişinin statüsü belirleyici olmuştur. En değerli kürkler padişah için seçilirken geri kalanlar fiyatlandırılıp dükkânlara dağıtıldı.²³ Kürk lüks olarak görünmesine rağmen, II. Mehmed sonrasında İstanbul halkının her kesimi farklı kalitelere kürkler giymiştir. Narh defterlerine ve terekelere yansıdığı üzere kürk çeşitlerinden bazıları -değer sırasına göre- samur, su samuru, vaşak, kakum, karsak, tavşan, sansar, zerdava ve sincaptır.

Siyasi kültürün önemli unsurlarından olan hediyeleşmede kürk ve kumaşın yaygın olarak kullanılması, kimlere hangi kumaşların verildiğini görme imkânı sağladığı gibi, İstanbul'da yaşayan muhtelif statüye mensup kişilerin ne giydiklerini de gösterir. III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için yapılan sünnet düğününü anlatan Gelibolulu Mustafa Âlî, III. Murad'a takdim edilen hediyeleri aktarır. Lehistan elçisi samur kürk, Kırım Hanı samur, kakum ve zerdava kürk göndermiştir. Acem şahından atlas, kemha, kutnu, üçüncü vezir tarafından diba, çatma, seraser verilmişken, çukacı taifesi kemha ve atlas-ı fireng vermiştir.²⁴

Kıyafette devletin koyduğu kurallara ilaveten kişinin şahsi tercihi de belirleyici olur. Padişahlar ve üst düzey devlet adamları en lüks ve gösterişli şekilde giyinmelerine rağmen Yavuz Sultan Selim sade kıyafetler giymeyi tercih

15 Björkman, "Şalvar", *İA*, XI, 295-298.

16 Yvonne Seng, "The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991.

17 Hülya Tezcan, "Ferace", *DİA*, XII, 349-350.

18 D'Ohsson, *Tableau*, s. 122.

19 Özden Süslü, *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara 1989, s. 169.

20 B. B. Tekin, "Arifi Süleymannâmesi'nde Kaftan Tasvirleri: Kanuni Dönemi Dokumaları Hakkında bir Değerlendirme", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks*, 2012, c. 4, sy. 2, s. 182 (167-191).

21 N. Atasoy v.dğr., *İpek*, London 2001, s. 18.

22 Atasoy v.dğr., *İpek*, s. 24.

23 A. Refik, *Eski İstanbul*, haz. S. Önal, İstanbul 1998, s. 4.

24 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmî'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr (Edisyon Kritik ve Tahlil)*, haz. A. Öztekin, Ankara 1996, s. 23-37.

5- Osmanlı entarisi (TSM, nr. 13/804)

6- İstanbul'da erkek kıyafetleri (İntizâmî)

etmiştir. Dönemin sadrazamı, gayrimüslim temsilcilerin görünüşe çok ehemmiyet verdiğini belirtmesine rağmen, Yavuz sade giyimini değiştirmemiştir. İpek ve sırma kıyafetler giyen oğlu Süleyman'ı tasvip etmeyen Yavuz'un, "Bre çakşırılı sen böyle giyersen ya anan neylesin? Ona giyecek nesne komamışsın." diyerek oğlunu azarladığı rivayetinin doğruluğu şüpheli de olsa, bu anlamda hayli yaygınlaşmıştır.²⁵

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının son yıllarında kendisini değiştirdiği ve erken dönemlerindeki altın ve mücevherler içindeki lüks yaşamının, yerini sade yeşil cübbe giyimine bıraktığı belirtilir.²⁶ Nigârî tarafından yapılmış Kanunî portrelerinde, Sultanın sade kaftan ile tasvir edilmiş olması, Kanunî'nin giyim zevkinin sadeleştiğini göstermektedir ki bu son dönemlerde içinde bulunduğu ruh hâlinin de bir yansıması olabilir.²⁷

İstanbul halkı tarafından giyilen kürk ve diğer giyim eşyalarının fiyat nizamı bulunup eşyalar narha tâbi olarak satılmıştır. Devlet, uygulanan merkezîyetçi sistem ile kılık kıyafet konusunda üreticiyi zarara sokmadan tüketiciyi koruma ilkesini benimsemiş, fiyat ve kalite hususlarında birtakım belirlemeler getirmiştir.²⁸ Ayrıca kime ne miktar ve ne kalite kumaş ve kıyafet tahsis edileceği de bellidir. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde belirtildiği üzere, yeniçerilere her yıl beşer zira lacivert çuka ve her birinin başına sarması için altışar zira astar verilecekken, Hasoda'nın oğlanlarına yılda dört defa kaftan, üzerine çatmadan takye ve pabuç verilecektir.²⁹

Dönem dönem alınan kararlarla, kaftanların etek ve kol boylarının belirlenenden eksik dikilmemesine, astarın eksik konmamasına, ön açıklık, etek ucu ve kol pervazlarının yapıştırılmayıp dikilmesine karar verilmiştir. Kaftan türleri ve fiyatları ise her yıl ilan edilip eksik malzeme kullananlar cezalandırılırdı.

Kimin ne cins kıyafet giyeceği belli kurallara tâbi olduğu gibi mevsimlere göre ne giyileceği konusu da belli kurallar çerçevesinde gelişmiş, imparatorluğun son dönemlerine kadar bu durum devam etmiştir. Nitekim

²⁵ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Hükümdarlarının Kıyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1952, sy. 34, s. 1778.

²⁶ G. Necipoğlu, "A Kânun for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture", *Süleymân the Magnificent and his Time*, haz. G. Veinstein, Paris 1992, s. 198 (195-216).

²⁷ And, *Tasvir*, s. 150.

²⁸ *Kânunnâme-i Sultânî ber Müceb-i Örf-i Osmânî: II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kânunnâmeler*, haz. R. Anhegger ve H. İnalçık, Ankara 1956, s. 41, 49, 74, 79.

²⁹ Fatih, *Kânunnâme*, s. 14, 18.

7- İstanbul'da farklı toplumsal kesimlerin kıyafetleri (TSMK, nr. B.408)

8- Karamanlı Hanım, Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı (Mihrimah Sultan) ve Hanım Sultan'ın kıyafetleri (TSM, nr. 17 /1024)

II. Mahmud devri örneklemesi olarak Hızır İlyas, *Letâif-i Enderun* isimli eserinde bu konuda teferruatlı bilgi verir. Enderun'da dört kez mevsim giysisi değişmesinin âdet olduğunu, uygun giysinin bir tür ibadet olduğunu belirtir. Yazın sıcak havalarda giyilen beyaz kaftan, eylül ayı girince değiştirilirdi. Enderun-ı Hümayun'da kışın koyu renkler giyilir, hava ısınınca kışlık kıyafet olan çukaya kaplı samur kürk değiştirilerek sof kaplı samur kürk giyilirdi. Saray tarafından ilan edilen, mevsime dayalı kıyafet değişimi umumiyetle cuma günleri yapılırdı.³⁰

Diğer hanedanlarda olduğu gibi Osmanlılar için de kıyafetin resmî ve sosyal statü temsili açısından anlamı büyük olup onurlandırılmak istenen kişiye değerli kumaşlardan yapılan *hil'at* hediye edilirdi.³¹ İslam öncesi dönemlere kadar uzanan bir uygulama olan hilat giydirmeye, hiyerarşide üst statü sahibi tarafından daha düşük statüdeki kişilere hizmetlerini ödüllendirmek amacıyla yapılırdı. Verilen hilatin kalitesi kişinin statüsüne göre değişmekte olup bu alanda uzmanlaşmış terziler tarafından kumaşların en kaliteli ve pahalı malzemeden üretilmiş olanı kullanılırdı. İmparatorluk

başkentinde hilat giydirilmesi kıyafetin sembolik anlamı açısından önemli bir yere sahiptir.

İstanbul'un saray ve ticaret merkezi olmasından dolayı moda İstanbul'da ortaya çıkar ve buradan imparatorluğun diğer bölgelerine yayılırdı. İstanbul modasının taşraya taşınmasında, merkezden taşraya görevlendirilen beylerbeyi ve kadılar gibi devlet adamları etkili olmuştur.

İstanbul modası Avrupa'da da tatbik edilmiş, Rus ve Avrupa saraylarında Türk kumaşları ve kıyafetleri rağbet görmüştür. Diplomatik ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı dönemlerde kültürel etkileşim de artmıştır. Avrupa başkentlerini ziyaret eden Osmanlı elçileri, Avrupa'da Türk modasının tanıtılmasına ve tatbik edilmesine vesile olmuşlardır.³² Özellikle 1699 sonrası karşılıklı etkileşim artacak, XVIII. yüzyılda "Turquerie" modasının yansıması olarak Hürrem Sultan'ın kıyafeti Madame Favart tarafından giyilecektir. 1766 senesinde ise -diğer pek çok örnekleri yanında mesela- Vergennes kontesi, Antoine de Favray tarafından Türk giysileri içinde resmedilecektir.

30 Hızır İlyas, *Letâif-i Enderun*, İstanbul 1276/1859.

31 Fuat Köprülü, "Hil'at", *İA*, V, s. 483-6; N. A. Stillman, "Khil'a", *EF* (İng.), V, 6-7.

32 N. Atasoy ve L. Uluç, *Osmanlı Kültürünün Avrupa'daki Yansımaları 1453-1699*, İstanbul, 2012; G. Renda, "Avrupa ve Osmanlı: Sanatta Etkileşim", *Osmanlı Uygurluğu*, haz. H. İnalçık ve G. Renda, Ankara 2003, c. 2, s. 1090-1121.

9- I. Ahmed Albümü'nde yer alan kıyafetlerden bazıları (TSMK, nr. B 408)

10- Kadın kıyafeti (Levnî, Albüm)

Geleneksel kıyafet tarzının bir uzantısı olarak, İstanbul'da kadın erkek kıyafeti genelde ana hatlarıyla aynı olup fark kullanılan aksesuar, kesim şekli ve başlıktadır. İstanbul'da yaşayan kadınların yüzyıllar boyunca küçük değişikliklerle devam edegelen giyim kuşamının en önemli öğeleri *şalvar*, *çakşır*, *bürüncük gömlek*, *entari/dolama*, *hırka*, *kaftan* ve *gömlek*, *kaftan*, *kürk*, dışarıda *ferace* ve *yaşmak*tır.

Osmanlı kadınlarının iç kıyafeti Orta Asya giyim tarzının devamıdır. Türklerin yüzyıllar boyunca batıya

doğru yönelmeleri ve yer değiştirmeleri süresince giyim gelenekleri de birlikte taşınmış, yerel etkilerle zenginleşmiştir. Uygur dönemi kadınları ve sonrasında yaşamış Selçuklu dönemi kadınları şalvar ve entari giyinmişlerdir.³³

Menavino, Dallam, Postel, Luigi Bassano, Hans Dernschwam, Busbecq, Philippe de Fresne-Canaye, Schweigger, Fynes Moryson, Nicolas de Nicolay, Lorichs gibi XVI. yüzyılın farklı dönemlerinde İstanbul'da bulunan kişilerin eserlerine ilaveten, Bremen albümünde bulunan görseller dönemin İstanbul kadınlarının kıyafeti hakkında fikir verir.³⁴

Orta Asya'da İslam öncesi dönemde ve Selçuklu döneminde, kadınlar gösterişli başlıklar giyerlerdi. Özellikle Doğu Türkistan'da Uygurlu kadınlar kürkten yapılmış ve aksesuarlarla süslenmiş başlıklar kullanmışlardı. Çağatay dilinde kullanılan *hotoz* ve Farsça bir kelime olan *serpuş*, başlık çeşitlerinden biridir.

Fatih döneminde yaşayan kadınlar eski Anadolu ve Orta Asya geleneklerini sürdürmüşlerdir. Nitekim II. Mehmed döneminde İstanbul'da bulunan Bellini, eserlerinde kadınları külaha benzer başlık ile resmeder.³⁵ Fransız elçisi Gabriel d'Aramon ile birlikte gelen Nicolas de Nicolay ve Alman elçisi Busbecq'e eşlik eden Lorichs'e ait eserlerde fes başlıklar görülüp bunların benzeri Topkapı Sarayı'nda da sergilenmektedir.³⁶

Başlık elit ile halk arasındaki farkı belirleyen önemli bir faktör olup saraylı kadınların ve zengin sınıf kadınlarının başörtüsü süslemeleri de daha ayrıntılı, incelikli ve ihtişamlı yapılmıştır. Ayrıca zenginliğe paralel olarak kıyafet sayısı artar, kumaş çeşitliliği ve kalitesi yükselir, kürk, kaftan gibi değerli eşyaların sayısı çoğalır. İthal kumaşlar ve ipek, zenginler tarafından tercih edilirken, fakirler yerel üretimi kullanırlardı. Haremde yaşayan hanedan mensubu kadınlar ve harem personelinin kıyafetleri konumlarına göre değişirdi. Onlar halkın giysisinden daha özenli, özel olarak dokunmuş kaliteli kumaşlardan dikilmiş giysiler giyerlerdi.

33 N. Atasoy, "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1971, c. 4, s. 111-151.

34 Bilgi ve görseller için bkz. T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, s. 69-75; And, 16. *Yüzyılda İstanbul*; S. Gürtuna, *Osmanlı Kadın Giysisi*, Ankara 1999; C. Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", *Çağlarboynu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1995; J. Scarce, *Women's Costume of the Near and Middle East*, London 1987.

35 Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, resim no. 2.

36 Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, resim no. 55, 106; Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", s. 261.

11- Günlük kıyafetleri içinde bir kadın (Levnî, Albüm)

Sokak giysisi olarak ise *ferace*, *yaşmak* ve *peçe* kullanılırdı. Yaşmağın bir bölümü gözler dışında yüzü kapatırken, diğer kısmı başı örterdi. Yabancı görsel kaynaklarda görülen feraceli, yaşmaklı ve kimisi peçeli kadınlar ile *Şehnâme-i Selim*, *Surnâme-i Hümayun* ve *Hünernâme*'de görülenler birbirine benzemektedir.

Hangi toplumsal konumda olursa olsun kadın ferace ve yaşmaksız dışarı çıkmazdı. Görsel malzemede tek tip olarak görülen kıyafetin detayları terekelerde açığa çıkar. Terekelere yansıdığı üzere en yaygın ferace kumaşı çuka

olup her dönem mevcut olmuştur. Nicolas de Nicolay'ın resimlerine göre yaşmağın bazılarının uçları püsküllü olup bazı kadınlar yaşmağın altına fes biçimli hotoz giyerlerdi.³⁷

Dönemin yerli ve yabancı görsellerinde peçe kullanan kadınlara rastlanır. Nitekim XVI. yüzyıl kadın terekelerinin bazılarında peçe de geçmektedir. Son döneme kadar peçe bir grup kadın tarafından kullanılmaya devam edecektir.

Dikkati çeken bir husus İslamiyet'te kadının mahrem sayılması nedeni ile İstanbul'da yaşayan kadınların sokak kıyafetlerinin sayısı fazla olmamasıdır. Nitekim terekelerde iç kıyafete kıyasla dış kıyafet sayısı çok daha azdır.

İstanbul'da yaşayan çocukların kıyafeti ise Avrupa'da söz konusu olduğu gibi yetişkinler ile aynıydı. Görsel malzemeye yansıdığı üzere bu uygulama imparatorluğun son dönemlerine kadar devam edecektir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bulunan van Mour'un eserlerinde, sıkça yetişkin gibi giyinmiş çocuk figürlerine rastlandığı gibi, Julia Pardoe de 1835'te gerçekleştirdiği İstanbul'a ziyaretinde iki yaşındaki çocuk ile yirmi yaşındaki genç kadının aynı şekilde giyindiğini belirtir.³⁸

Ancak Müslüman erkek kıyafetinde sınıfsal farklılıkların kıyafete yansımaları gibi gayrimüslimlerin kıyafetlerinde de birtakım sınırlamalar mevcuttu. Osmanlı toplumunda, kendinden önceki İslam toplumlarında olduğu gibi gayrimüslimlerin kıyafette Müslümanlardan farklı olmalarını ve onlara benzememelerini sağlayan birtakım kurallar vardı.³⁹

Fetih sonrasında, yaşayan gayrimüslim halkın kendi kimliklerini belli edecek şekilde giyinmeleri esası İstanbul'da da benimsenmiştir. Müslümanlarla gayrimüslimlerin dış kıyafetleri arasında fark oluşturmak amacıyla özellikle kumaş kalitesi ve renkler konusunda durularak birtakım kısıtlamalar getirilmiştir. Gayrimüslimlerin bazı renkleri, birtakım lüks veya kaliteli kumaşları kullanmaları ve Müslümanların giydiği bazı kıyafetleri giymeleri yasaklanmış olup her bir

37 Nicolas de Nicolay, *Les Quatres premiers Livres de Navigations et Peregrinations Orientales*, Lyon 1568.

38 Julia Pardoe, *The City of the Sultans and the Domestic Manners of the Turks*, London 1854.

39 B. İpşirli Argt, "Clothing Habits, Regulations and Non-Muslims in the Ottoman Empire", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2005, sy. 24, s. 172-176; *Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'il-Mü'minin*, s. 85, 95, 113; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat: Tahlil ve Metin: 1066-1116/1656-1704*, haz. A. Özcan, Ankara 1995, s. 742; BOA, HH, nr. 32153, 54918; BOA, C.DH, nr. 10290; BOA, C.SM, nr. 884.

12- XVIII. yüzyılda kadın ve erkek tiplmesi (Levnî, Albüm)

gayrimüslim grubun farklı renkte kıyafet ve özel başlık giymesi talep edilmiştir.

Bu uygulama eski bir İslami gelenek olup halifelik döneminden bu yana gayrimüslimlere Müslümanlara benzemek adına özel renkler tahsis edilmiş, bazı kumaşları ve kıyafetleri giymeleri yasaklanmıştır. Halife Ömer, Yahudiler ile Müslümanlar gibi giyinmemeleri

konusunda anlaşma yapmıştır.⁴⁰ Benzer uygulama Orta Çağ Avrupa'sında da söz konusu olup Yahudileri ve (İspanya'da) Müslümanları ayırmak için kırmızı ve turuncu kurdeleler, dolayısıyla özel alametler kullanılmıştır.

⁴⁰ Boaz Shoshan, "On Costume and Social History in Medieval Islam", *Asian and African Studies*, 1998, sy. 22, s. 35-51.

13- XVIII. yüzyılda bir kadın tiplemesi (Levni, Albüm)

İstanbul'da yaşayan gayrimüslim kıyafetleri konusunda düzenlemeler II. Mehmed ile başlamıştır. Fermanlardan takip edilebildiği üzere, XVI. yüzyılda gayrimüslim halkın giysilerinin biçim, kumaş cinsi ve renkleri üzerinde önemle durulmuştur. Örneğin 1580 tarihli bir fermana göre, II. Mehmed döneminde Yahudilerin kırmızı şapka ve siyah ayakkabı,

Hıristiyanların ise siyah şapka giymesi talep edilmiştir.⁴¹ Genelde koyu mavi ve siyah gibi renkler gayrimüslimlere tahsis edilmiştir. İslam geleneğinde gayrimüslimler, Müslümanlara mahsus sarık kullanamazlarken, sarı renkli ayakkabı da sadece Müslümanlar tarafından giyilmiştir.

Bu kuralların kimi gayrimüslimler tarafından ihlal edilmiş ve zaman içinde de ihlaller artmış, bazı gayrimüslimler kendilerine tahsis edilen renk ve kumaşları kullanmayıp Müslümanlar gibi giyinmeye başlamıştır. İhlaller neticesinde çıkarılan fermanlarda, kadim kuralların tatbik edilmediği belirtilerek, gayrimüslimlerin giymesi gereken veya yasak olan renk, kumaş türü ve kıyafetler tekrarlanmıştır. Ayrıca gayrimüslimlerden Müslüman kıyafetinde gezmeleri ve kanunlara uymaları istenmiştir.

Dinî inançları gereği diğer cemaatlere benzememe düşüncesine sahip olan kimi cemaatler de kıyafet kurallarını uygun bulur. Kimi zaman kurallara uymayan gayrimüslimler kendi dindaşları tarafından şikâyet edilir. Nitekim 1568 tarihinde çıkan bir fermanla bir grup İstanbullu Yahudi, kendi dindaşlarının kıyafet kurallarına göre giyinmediğini belirterek yetkililere şikâyetinde bulunmuştur.⁴²

XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin kıyafeti önceki yüzyıla benzer şekilde devam eder. Seyyah Jean Thevénot, Yahudilerin -bazı kısıtlamalar dışında- Türkler gibi giyindiğini yazar.⁴³ Nitekim Nicolas de Nicolay'ın eserlerini gören La Chapelle'ye ait 1648 tarihli resimlerde gayrimüslim kadınlar Müslümanlara benzer.⁴⁴ Ancak bunlar genel uygulama olmayıp yukarıda zikredilen ihlallerle alakalı olmalıdır. Bu gibilerin ağır bir şekilde cezalandırıldıklarına dair belgelerle yeterli örneklemeler yapmak mümkündür. Diğer taraftan kıyafet üstüne kısıtlamalar devam etmiştir. Nitekim Paul Rycout, 1662 senesinde sarı ayakkabı ve kırmızı kalpağın Hıristiyanlara yasak olduğunu yazar.⁴⁵ Ancak bu dönemde de gayrimüslimler ile alakalı benzer şikâyetler ve talepler, bazı detay farklılıkları ile aynen devam etmiştir. Gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmemeleri, atlas, kemha, kutnu, samur kürk, elvan çuka gibi iyi kaliteli eşyalar kullanmamaları talep edilir.

41 A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. A. Uysal, Ankara 1987, s. 78.

42 Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 47-48.

43 Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1687, c. 1, s. 81-82.

44 George de la Chapelle, *Recueil de divers portraits des principales dames de la porte du grand seigneur, tirée au naturel sur les yeux*, Paris 1648.

45 Paul Rycout, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, London 1687, s. 117.

14- XVII. yüzyılda tören kaftanı (TSM, nr. 13/408)

Ahmed Nakşî'ye ait *Nâdirî Dîvânı* ve *Tercüme-i Şakâik-i Nu'mâniye* adlı eserler içinde yer alan minyatürler, XVII. yüzyılın ilk yıllarında erkek kıyafetlerinin, genel hatlarıyla önceki yüzyıllara benzediğini gösterir.⁴⁶ Ancak zaman içinde ayrıntılarda bazı değişiklikler yaşanır. Örneğin anonim bir Osmanlı tarihinde belirtildiği üzere vezirler Divan-ı hümayuna önceden mücevveze ile giderken, II. Mustafa zamanında kallavi ile gitmek kanun olur.⁴⁷ Diğer taraftan bu yüzyılda kumaş motiflerinde geleneksel öğeler değişir, motifler küçülür. XVI. yüzyılın karanfil motifi yerine bu dönemde madalyonlu motiflerin görülmesi, yabancı tesirini gösterir.⁴⁸

İstanbul Halkının Kıyafetinde Değişim Dönemi

D'Ohsson'un (d. 1740-ö. 1807) eserinde bulunan ve kimisi L'Espinasse ve Hilaire'e (d. 1753-ö. 1822) ait resimlere ilaveten, Melling (d. 1763-ö. 1831), Castellan (d. 1772-ö. 1838), Rafael, Konstantin Kapıdağlı ve Dalvimart'ın resimleri ise, yüzyılın ikinci yarısına ışık tutarlar.⁴⁹ Yabancı kaynaklara ilaveten yerli eserlerden saray nakkaşı Levnî'nin minyatürleri ve özellikle III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününün tasvir edildiği *Surnâme-i Vehbî* adlı eser içindeki resimleri ile, yüzyıl sonunda Enderunlu Fazıl'ın (d. 1760-ö. 1810) *Hûbânnâme* ve *Zenânnâme* adlı eseri ve Fenerci Mehmed albümünde yer alan resimler bu yüzyılda İstanbul halkının giyim kuşamının genel hatlarının geleneksel formda devam ettiğini gösterir.⁵⁰

Ancak bu dönemde çıkarılan fermanlara yansdığı üzere, İstanbul'da yaşayan Müslüman halkın kıyafetlerinde bazı kırılmalar yaşanır. Erkeklerden bir grup hadlerini aşip kendilerine tahsis edilen kıyafeti

⁴⁶ E. Atıl, "Ahmet Nakşi an Eclectic Painter of the early 17th Century", *Fifth International Congress of Turkish Art*, haz. G. Feher, Budapest 1978, s. 105-122.

⁴⁷ *Anonim Osmanlı Tarihi, (1099-1116/1688-1704)*, haz. A. Özcan, Ankara 2000, s. 290.

⁴⁸ Ö. Nutku, "On Yedinci Yüzyılda Saray Kumaşları", *Toplum ve Bilim*, 1984, c. 4, s. 260-266; S. Faroqi, "Introduction or Why and How one Wants to Study Ottoman Clothes", *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, haz. S. Faroqi ve C. Neumann, İstanbul 2004, s. 31 (15-48).

⁴⁹ Castellan, *Moers, Usages, Costume des Othomans et Abrégé de leur Histoire*, Paris 1812, c. 6, s. 1-44, 97; Octavian Dalvimart, *The Dress and Manners of the Turks*. London 1814; a.mlf., *Costume de la Turquie*, London 1804; Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling*, haz. M. M. Treuttel ve Würt, Paris 1819.

⁵⁰ Gül İrepoğlu, *Levni Nakış, Şiir, Renk*; İstanbul 1999; E. Atıl, *Levni ve Surname*, İstanbul 1999; And, *Tasvir: Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü*, haz. İlhami Turan, İstanbul 1986.

15- 1720 şenliğinde İstanbullu erkek ve kadınlar gösterileri izlerken (Vehbî)

giymeyerek üstleri gibi giyinmeye başladılar. Esnaf, hizmetçi, sanatkâr ve hekimlerin bazıları kadim olan kıyafetlerini bozarak devlet ricaline mahsus kıyafetleri giyerler. Örneğin kakum ve vaşak kürk vezirler, ulema ve devlet ricaline mahsus olup halka yasak olmasına rağmen, esnaf ve halkın gücü olsun olmasın değerli kürkleri giyerek devlet adamlarını taklit ettikleri belirtilir.⁵¹ Başlıklarında kanuna aykırı olarak birtakım

⁵¹ İhlaller ve talepler için bkz. Betül İpşirli Argıt, "An Evaluation of the Tulip Period and the Period of Selim III in the light of Clothing Regulations", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 24, s. 11-28; Cabi Ömer Efendi, Cabi Tarihi, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, c. 2, s. 753, 773; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Ankara 1942, s. 101-102; Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı: Hicri Onüçüncü Asırda: 1200-1255*, İstanbul 1988, s. 11; Ali Osman Çınar, "Mehmed Emin

değişiklik yaparlar. Netice itibarıyla üst ve aşağı tabaka, esnaf ve askerde imtiyaz kalmayıp herkesin eşit olmaya başlamasının, insanların hangi sınıftan olduklarının anlaşılmasına ve netice itibarıyla düzenin bozulmasına neden olduğu yazılır. Ayrıca III. Ahmed döneminden beri insanların sefahat ve israfıya yöneldiği ve halktan erkeklerin birbirini görerek kadınlar gibi gösterişe meylettiği belirtilir.

İmparatorluktaki esnaf ve avamın kendilerine tahsis edilen kıyafetten başkasını giymemesi, herkesin mensup olduğu grubun kıyafetini giyerek üstlerini taklit etmesi, zengin veya fakir her grubun elbise, başlık ve tavırlarında merasim-i adaba riayet etmesi gerekliliği ısrarla vurgulanır.

I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud'un ilk dönemlerinde de benzer ihlal ve talepler devam etmiştir. İstanbul halkının devlet adamlarına mahsus olan samur, vaşak, kakum gibi kıymetli kürkler, sandallı cübbe ve biniş, çiçekli kaftan, şal ve Hind elbise giydikleri belirtilir. Kibâr dışındakilerin bol yenli erkân kürk giymemesi, erbaptan olmayanın Hind şalisi ve Halep çiçeklisi kullanmaması, İstanbul, Ankara şalisi, Bursa kutnusu ve Şam alacası giymeleri, böylece israfın önlenmesi talep edilir. Fermanlarda yasak olduğu belirtilen hususlara bazı İstanbulluların terekelerinde rastlanır. Örneğin yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da yaşamış kişilerin terekelerinde su samuru ve kakum kürk görülür.⁵²

Önceki dönemlerde kimi gayrimüslimler Müslümanları taklit ederken, bu dönemde bazı Müslümanların gayrimüslimlere benzedikleri belirtilir. III. Ahmed dönemine ait bir fermana kavuk esnafının Müslüman kavuğunu eskisi gibi dikmeyip Yahudi başlığı gibi diktiği, bu durumun Müslümanların gayrimüslimlere benzemesine neden olduğu belirtilir.⁵³

Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", doktora tezi, MÜ, İstanbul 1999, s. 142, 289; Ömer Faruk Çalık, "Havas-ı Refia 325 No'lu Kadı Siciline Göre 1802-1805 Tarihlerinde Eyyüb Kazasında İktisadi ve Sosyal Hayat", yüksek lisans tezi, MÜ, 1996, no. 14, 15; Hasan Çağlar, "İstanbul Kadılığı 76 numaralı Emir ve Ferman Defteri: (1211-1217/1796-1805)", yüksek lisans tezi, MÜ, 1995, no. LXXIII; Sadık Albayrak, *Osmanlı'da Sosyal Yapı ve İstanbul*, İstanbul 2001, s. 137, 163, 167; İsmail Kurt, *Sosyal Hayatta Kadın*, İstanbul 1996, s. 313; A. Önal, "18. yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası: (Türk Tarih Kurumu Y. 70-Değerlendirme, Transkripsiyon)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, s. 160-167, 171; BOA, C.DH, 268/13553, 27/1342; BOA, C.İKTS, 27/ 1340; BOA, HH, 1313/51154, 15663, 24051/1242.

⁵² Betül İpşirli Argıt, "Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI*, İstanbul 6-9 Kasım 2008, c. 2, s. 415-428.

⁵³ A. Refik, *İstanbul Hayatı: Hicri On İkinci Asırda: 1100-1200*, İstanbul 1988, s. 103.

16- 1720 şenliğinde İstanbul ahali (Surnâme, nr. 3594)

Yetkililer Hz. Muhammed'in "Kim bir topluluğa benzerse o gruptan olur (*men teşebbehe kavmen fehüve minhüm*).” hadisine atıfta bulunarak hem başlığı diken esnafı hem de giyen Müslümanları ikaz eder ve esnafın eskiden verilen ölçü üzere dikmesini ister. Ancak bazı ihlallere rağmen, bir grubun diğer bir grup gibi giyinmemesi konusunda hassasiyet devam eder. Bu dönemde d’Ohsson, Osmanlı toplumunda her Türkün (yani Müslümanın) kendine tahsis edilen kıyafeti giydiğini, farklı bir grubun elbiselerini giymenin ve özellikle başlığını kullanmanın bir utanç sebebi olduğunu ve bu durumun dinden dönme ve sadakatsizlik olarak değerlendirildiğini belirtir.⁵⁴

Bu dönemde İstanbul’da yaşayan kadınların ev giysilerinde geleneksel çizgi devam eder. Yüzyılın ilk yarısında Levnî ve van Mour’un resimleri İstanbul kadınlarını çubuklu bürümcekten gömlek, şalvar ve entari ile geleneksel formda kıyafetler içinde resmederler. Lady Montagu, Osmanlı kadınının ev içi kıyafetini giyerek van Mour’a bir portresini yaptırmış ve dostlarına yazdığı mektubunda kendinin ve diğer kadınların kıyafetini uzunca anlatmıştır.⁵⁵ Montagu’nun mektupları, İstanbul modasından Avrupa’yı haberdar etmesi açısından önemlidir.

Ancak ticari ve diplomatik ilişkilerin arttığı bu dönemde, Batı tesiri yavaş yavaş kendini gösterir. Avrupa modasında yaygın olan dekolte, geleneksel Osmanlı

entarisinin yakasında da görülür. Yakalar ve yırtmaçlar derinleşmeye başlar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dahi iç kıyafette geleneksel çizgi devam etmiştir. Nitekim 1835 tarihinde İstanbul’da bulunan Julia Pardoe, Mihrimah Sultan’ın düğününe katılır ve kadınların önceki dönemlerdeki gibi şalvar, gömlek ve entari giydiğini belirtir.⁵⁶ Levnî ve Abdullah Buharî minyatürlerine ve devrin diğer resimlerine yansıdığı üzere dönemin çeşitli formlardaki kadın başlıkları öncekilerden farklıdır. XVII. yüzyılda sıkça kullanılan altı dar üstü geniş veya altı geniş üstü dar başlıklara bu dönemde rastlanmaz.

Ayrıca bu dönemde yeni kumaşlar kullanılmaya başlanmıştır. *Surnâme-i Vehbî*’nin metninde geçen hediye gelen kumaşlar arasında atlas ve hataî yanında telli ve nevezhur hataî gibi yeni kumaş türleri görülür. XVIII. yüzyılda Fransız ve İngiliz tüccarları, Osmanlıların zaman içinde taleplerinin değiştiğini belirtirken, yüzyıl başından itibaren Lyon’da Osmanlı zevkine yönelik dokumalar üretildiği bilinmektedir.⁵⁷

Yüzyılın ikinci yarısında servetlerdeki artışa paralel olarak kumaş ve kıyafetlerin çeşit ve kaliteleri ilk döneme kıyasla artar. Terekelerin mukayeseli değerlendirmesine göre, yüzyılın ikinci yarısında yaşayan kadınlar, ilk dönemde yaşayan ve aynı gelire sahip olanlara kıyasla daha fazla sayıda ve çeşitlilikte kıyafete sahiptirler.

⁵⁴ D’Ohsson, *Tableau*, s. 121.

⁵⁵ Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, haz. R. Halsband, Oxford 1965, c. 1, s. 326-330, 347-352, 380-387.

⁵⁶ Pardoe, *The City of the Sultans*, s. 80-100.

⁵⁷ C. Jirousek, “The Tradition to Mass Fashion System Dress”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, haz. Donald Quataert, New York 2000, s. 209-210.

17- XVIII. yüzyılda karanfilli bir kadın (Abdullah Buharî, TSM, nr. YY.1042)

Ayrıca yüzyılın ikinci yarısında ilk dönemde bulunan *beledi*, *çuka*, *sandal*, *hataî*, *boğası*, *edirneşahî*, *germsud*, *mağrib şalî*, *zencirbaş*, *şalî*, *sof*, *kadife*, *kutnudan* yapılmış kıyafetlere ilaveten, *acemkârî*, *altınoluk*, *Ankara şalîsi*, *telkârî*, *çitari*, *hindî*, *damgahane*, *frenk*, *entari*, *gezi*, *İstanbul şalîsi*, *mahmudiye*, *bağdadkârî*, *sakızkârî*, *sevayi*, *suzenikârî*, *çeşm-i bülbül* ve *selimiye* kumaşları kullanılır.

Dış kıyafette ise geleneksel kıyafet olan ferace ve yaşmak devam etmekle birlikte, standart geleneksel

formda birtakım değişiklikler gerçekleşir. Nitekim bu dönemde Müslüman kadınların sokak giysileri ile alakalı fermanlar çıkmaya başlar. 1702 senesinde İstanbul'da yaşayan kadınların mutad elbiselerini terk ederek sıkma ferace giydikleri, ince tülbent kullandıkları ve namahremlere yüzlerini gösterdikleri belirtilir ve siyah peçe ve bol ferace giymeleri talep edilir.⁵⁸

III. Ahmed döneminde bu konulardaki fermanların sıklığı dikkati çeker. Fermanlarda kadınların kıyafeti ile alakalı belirtilen hususların bir kısmı, erkek kıyafetlerinde olduğu gibi lüks ve gösterişin artmasıdır.⁵⁹ Bunun yanı sıra sırma, işleme ve aksesuar kullanmaya doğru bir eğilim başlamıştır. Feracelerin şeklinde ve renginde değişikliklerin yapıldığı ve yaşmakların daha ince hâle geldiği belirtilir. Kimi kadınların feracelerinin yakaları uzar, feracede kullanılan renkler çeşitlenir. Kadınların koyu renk ferace giymeleri, yakaların uzun olmaması, ince yaşmak kullanmaları ve peçe takmaları talep edilir.

Ayrıca bazı Müslüman kadınların, gayrimüslim kadınları taklit ederek Müslümanlara uygun olmayan değişik başlıklar kullandıkları belirtilir. "Nevzuhur" olarak adlandırılan yeni tarz kıyafet kimi zaman israfa neden olduğu, kimi zaman tesettüre uymadığı, bazen de gayrimüslim kadınların kıyafetine benzediği için yasaklanır.

Yüzyıl sonuna doğru kumaşlardaki çeşitlilik bazı kadınların giyimine de yansır. Nitekim III. Selim döneminde bazı kadınların çok ince olan *İngiliz şalîsi* (*Engürü şalîsi*) kumaştan ferace diktirdikleri belirtilerek tenkit edilirken, Leh şeridi, frengâne elbise, Frenk işi şemsiye, uzun hotozlar kullanılmaması talep edilmiştir.

II. Mahmud döneminde ferace yakalarının topuğa kadar yerde sürünür şekilde uzadığı belirtilirken, Sultan Abdülmecid döneminde hâlâ renkli harçlı, yakası geniş ferace giyilmemesi talep edilir. Nitekim Thomas Allom'a ait 1840 tarihli bir resimde, kadınlar çok uzun yakalı ferace ve yaşmak ile görülür.

⁵⁸ Defterdar, *Zübde-i Vekâyat*, s. 745; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 179.

⁵⁹ Kadın kıyafeti konusunda XIX. yüzyıl ortalarına kadar yaşanan ihlaller ve talepler hakkında bkz. S. Umur, "Kadınlara Buyruklar", *TT*, 1988, sy. 57, s. 205-207; Refik, *Hicri Onüçüncü Asırda*, s. 4; Ahmed Vasıf, *Tarih*, İstanbul 1219, c. 1, s. 152; Şanizade, *Tarih*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, c. 1, s. 109, 300; Nevzat Sağlam, "Havas-ı Refi'a Mahkemesi 369 nolu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüb'de Sosyal ve İktisadi Hayat", yüksek lisans tezi, MÜ, 1994, no. 4, 54; Önal, *Buyruldu*, s. 166, 167; Albayrak, *Osmanlı'da Sosyal Yapı*; BOA, MD, nr. 155, s. 239; BOA, C.DH, nr. 13353; BOA, HH, nr. 15918, 16336, 18712, 32153, 33904, 51154, 57104, 9273, 9735; BOA, A.MKT.MHM, 4/68; İstanbul Kadılığı Sicilleri, nr. 35, vr. 97/a.

18- XVIII. yüzyıla tarihlenen murassa kemer (TSM, nr. 2/538)

Pardoe, Kurban Bayramı günü, Sultanahmet Camii'nde padişahın da katılımıyla yapılan bayramlaşma töreni esnasında gördüğü Türk kadınlarının yaşmaklarını ayrıntısıyla anlatır. Kadınların yüzlerini örttükleri bembeyaz ve çok ince tülbent yaşmaklarının altından yalnız yanları işlemeli hotozlarının üstündeki göz kamaştırıcı pırlantaları görmeye dudaklarının rengini bile seçtiğini belirtir. Ayrıca bu dönemde Müslüman kadınların ince ve açık yaşmağa ilave olarak gayrimüslimler gibi ince pamuk çorap ile gezildiği belirtilir. Diğer taraftan 1850 sonrası feracelerde parlak leylaki, pembe, siyah, açık mavi gibi rengârenk *şalaki* adlı yeni cins kumaştan dikilmiş feraceler görülür.

Bu dönemde tenkit edilen yeni tarz kıyafet dönem edebiyatına da yansır. Nedim'in yeni çıkan kıyafetten bahsederken kullandığı "Bizden tesettür etme abes külfet

olmasın/Gülesin açılasm ref'-i hicab eylesesin/Samurunu kaplat bu sene kırmızı şale/Samur hoş yakışmış o gül penbe atlasa/Servisin sana yeşil şalı gerektir nim-ten" ifadeleri, otoritelerin katı üslubundan çok uzak bir yaklaşıma sahiptir.⁶⁰

Enderunlu Fazıl da fermanlara kıyasla daha esnek bir üsluba sahip olup "Örtünür sade kumaşı herzen/farkımı var kefen-i mevtadan" diyerek sade giyim konusundaki ihtarlara katılmaz.⁶¹ Diğer taraftan 1791 tarihinde yazan Vehbî, yeni modayı tasvip etmez. "Hiç yakışmaz yeni çıkma zinet/ Kudema tavrına eyle rağbet/

⁶⁰ Nedim, *Nedim Divanı*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1951, s. 246, 306, 342, 366, 373, 375.

⁶¹ Enderüni Fazıl Hüseyin Bey, *Hübânnâme; Zenânnâme*, haz. Ercümen Muhib, İstanbul 1945, s. 70.

19- XVIII. yüzyılda İstanbul'da bir düğün alayı (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

Ne güzel came imiş sevb-i edeb” ifadelerini kullanarak, kadınların kadim üzere ve edebe uygun giyinmeleri gerektiğine vurgu yapar.⁶²

II. Mahmud'un hükümdarlığı esnasında 1835-1839 arası İstanbul'da bulunan Helmuth von Moltke, Türk kadınlarının sarı, Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi ayakkabı giydiğini belirtmesine rağmen⁶³ bu dönemde de hâlâ ikazlar devam eder. 1838 senesinde gayrimüslim kadınların Müslümanlara mahsus olan sarı çedik ve pabuçlardan giyinmemeleri, gayrimüslimlere tahsis edilen siyah, güz renkten başka ferace giymemeleri ve feracenin yakasının uzun ve harçlı olmaması talep edilir.⁶⁴

62 Sünbülzâde Vehbî, *Divân-ı Vehbî*, İstanbul 1255.

63 Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, İstanbul 1969, s. 38.

64 BOA, HH, 658/32153.

Bu dönem terekelerinde feracelerin renklerinin barudî, siyah, lacivert, neftî, mavi, mor, zeytunî, vişne rengi ve tarçın rengi olması, şalı kumaştan dikilmiş ferace ve kakum ve vaşak gibi pahalı kürkler bulunması, kimi gayrimüslimlerin kurallara uyduğunu kimilerinin ise ihlal ettiğini gösterir.

İstanbul halkının kıyafet alışkanlıklarında yaşanan değişim, bu dönemde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelere dayalı olarak gelişir. Bu dönemde siyasi alanın genişlemesine paralel olarak, toplumun elitlerinin yapısı da değişir ve genişler. Ayrıca değişen ekonomik ilişkiler neticesinde yönetici grubun içinde ve dışında zenginleşen grup her geçen gün büyür. XVIII. yüzyılda gayrimüslimlerin rolü ve ekonomik güçlerinin artması da dengeleri etkilemiştir. Yaşanan bu gelişmeler tüketim

alışkanlıklarının değişip gelişmesine neden olduğu gibi cesareti artırmış, geleneksel sınırları aşındırmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise toplumda zenginleşme ve tüketim ilk döneme kıyasla artmıştır.

Batı ile artan diplomatik temaslar ve ticari ilişkiler neticesinde, Osmanlılar Batı modasından ve yaşam tarzından haberdar olmaya başlamışlardır. Ayrıca XVIII. yüzyıl süresince ticari bağlantıların genişlemesiyle ithal ve lüks tüketim maddelerinin Osmanlı başkentinde daha kolay ulaşılabilir hâle gelişi ile saray erkânı ve yeni elitler, aynı zamanda bir statü sembolü olan lüks kıyafetleri kuşanmaya başlarlar.

Siyasi gelişmelere paralel olarak, XVIII. yüzyılda başkentin çehresi değişir. Bu dönemde şehir kültüründe sosyal açılım ve hareketlilik yaşanır. Nitekim XVIII. yüzyıl boyunca, bazı “cesur ve yaramaz” kadınlar, sokaklarda ve mesire yerlerinde hadlerini aşan kıyafetler ve tavırlar ile gezerek, namuslu kadınları yoldan çıkarmakla suçlanırlar.

Kıyafet Nizamnamelerinin Fonksiyonları

Yüzyıllar boyunca uygulanan kanunların İstanbul toplumunda birçok fonksiyonu vardı. D’Ohsson’un ifade ettiği; edep kaidelerini sağlama, israfi ve lüksü önleme, muhtelif sınıftan vatandaşlar arasındaki farkları belirtme gibi amaçlar, fermanların dilinde de mevcuttur. Hiyerarşi ve düzen sağlayan, kontrol mekanizması olarak işleyen kuralların ihlalinin toplum düzenini bozduğu, karışıklığa neden olduğu belirtilir.

Fermanların bazılarında yeni kıyafet tarzı dinî ve ahlaki çerçevede değerlendirilir. İstanbul’da yaşayan Müslüman kadın ve erkeklerin yeni kıyafet stilleri İslam’a karşı olduğu gerekçesi ile eleştirilir ve tasvip edilmeyen bu durumun engellenmesi de dinî bir vecibe olarak görülür. Ayrıca devletin toplumun ahlakından sorumlu oluşu nedeniyle, kadının giyimi namus ve mahremiyet bağlamında değerlendirilir ve namuslu kadınlara yakışmadığı belirtilen yeni tarz kıyafet, gayriahlaki bulunarak eleştirilir.

Sadece dinî veya ahlaki gerekçelerle değil, kimi zaman iktisadi nedenlerle de nizamnameler çıkarılır. Düzenlemelerin diğer bir amacı, toplumdaki artan tüketimi ve lüksü kontrol altına almak ve israfi engellemektir. Kadın ya da erkek, Müslüman ya da gayrimüslim olsun insanların kıyafet alışkanlıkları hakkında en sık dile getirilen husus gösteriş ve lüks tutkusunun başladığıdır. Pahalı kıyafet kullanımının fiyatları artırdığına dikkat çekilerek insanların mütevazı giyinmeleri talep edilir. Kadın ve erkeklerin lükse düşkünlüklerinin artması, aile ve devlet bütçesine zarar

verir. Üst sınıf gibi giyinmeye çalışan hizmetkâr ve esnafın, maaşları masrafları karşılayamadığı için borca girdikleri; kadınların bu yöndeki talepleri neticesinde ise kimi ailelerde boşanma taleplerinin arttığı belirtilir.

İktisadi sıkıntı yaşandığı zamanlarda, israfın önlenmesine vurgu artar. Örneğin I. Abdülhamid devrinde kıyafete getirilen ve sade giyinmeyi vurgulayan yasaklar, esas olarak dönemin şartları ile alakalıdır.⁶⁵ Halil Hamid Paşa’nın sadrazam olduğu dönemde çıkartılan kıyafet nizamnamesinde, yerli dokuma sektörünün yeniden canlandırılması suretiyle yerli malı kullanımının artırılması vurgulanırken, nizamnamenin ardındaki temel düşünce, bütün harcamaların sefer hazırlıklarına kaydırılmasıdır.⁶⁶

Özellikle III. Selim döneminin ekonomik şartları nizamnameleri tetiklemiştir. Bu dönemde devlet adamları, esnaf ve halkın israfa kaçan harcamaları eleştirilir. Yerel ekonomiyi muhafaza etmek ve dışarı para akışına mani olmak amacıyla yabancı ve lüks tüketim engellenip yerli üretim teşvik edilmiştir.⁶⁷ Yerli malını korumak için çok tutulan İngiliz çuhasına gümrük vergisi konurken, 1805’te III. Selim *selimî* kumaştan giysiler yaptırır. III. Selim’in “Ben istanbulkârî kumaşı severim ve ekseri istanbulkârî giyerim, keşke devlet ricalim ve halk da giyseler, memleket malı revaç bulur.” ifadesi, kanunların iktisadi boyutunu vurgulayan bir örnektir.⁶⁸

Benzer şekilde II. Mahmud döneminde de tarihçi Şanizade, halkın çoğunun fakir olduğunu ancak lüks giyinmeye meylettiğini yazarken⁶⁹ dönem fermanlarında feracelerin geniş kollu ve yakalarının gayet bol oluşu, kumaş israfi olarak değerlendirilmiştir.

Devlet; disiplin, adalet ve düzeni koruyan pozisyonunu düzenlemeler yoluyla güçlendirerek meşruiyetine katkı sağlamıştır. Nitekim Kalaylıkoz Ahmed Paşa İstanbul kaymakamı olunca, kıyafet kurallarını ihlal eden gayrimüslimlere karşı sert tedbir almaya başlamış ve bu icraatları ile halk nezdinde itibar kazanmıştır.⁷⁰

⁶⁵ Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 266.

⁶⁶ Bruce McGowan, “The Age of the Ayans”, *Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)*, haz. H. İnalcık ve D. Quataert, Cambridge 1994, s. 719; Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi*, s. 255.

⁶⁷ Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, İstanbul, ts. (İkbal Kütüphanesi), c. 3, s. 1035.

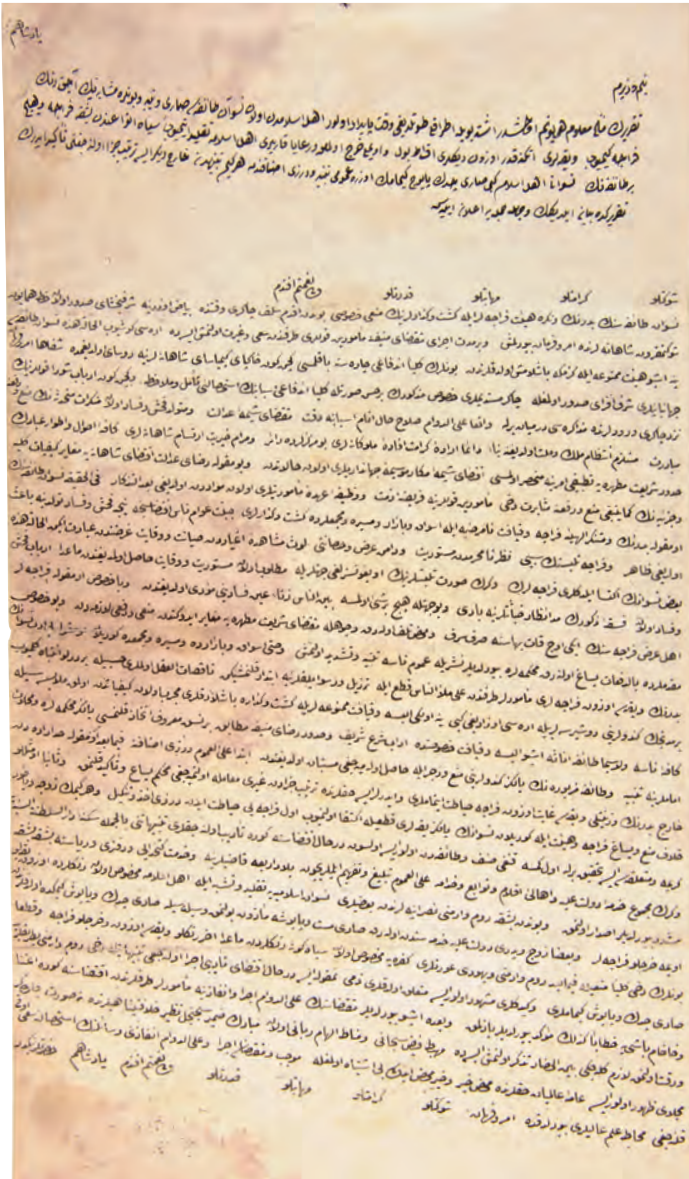
⁶⁸ Karal, *Hatt-ı Hümayun*, s. 102.

⁶⁹ Şanizade, *Tarih*, c. 1, s. 286.

⁷⁰ “Şem’danizade Fındıklılı Süleyman Efendi’nin Mür’it-Tevarih Adlı Eserinden 180b-345a Tahlil ve Tenkidli Metin”, haz. M. Öksüz, yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2009, s. 255.

20- XVIII. yüzyılda hamamda bir Türk kadını ve hizmetçisi (Doha, Orientalist Müzesi)

21- Sultan II. Mahmud'un, Müslüman kadınların pekaçık renkli ve yakası geniş ferace, Hristiyan kadınların sarı çedik ve pabuç giymelerinin yasaklandığına dair iradesi (BOA, HH, 658/32153)

Benzer şekilde d'Ohsson da bu konuda gösterilen titizliğin özellikle yeni padişah tahta çıktığında arttığını, eski kanunlar canlandırılmak suretiyle eski örf ve geleneğin muhafaza edilmeye çalışıldığını yazar.⁷¹

İstanbul Kıyafetinde Radikal Değişim

Arif Paşa'nın *Mecmua-i tesavir-i Osmaniyye* adlı eserinde, II. Mahmud geleneksel kıyafet içinde resmedilir. Ancak II. Mahmud saltanatının ikinci döneminde gerçekleştirilen ciddi yenileşme hareketinin uzantısı olarak, 1829 tarihinde kıyafette de büyük değişim yaşanmıştır. Devlet politikasının yansıması olarak devlet adamlarının ve askerlerin kıyafetleri standartlaşır. II. Mahmud'un 1826 yılında yenileriği kaldırdığı yeni bir ordu

71 D'Ohsson, *Tableau*, s. 158.

kurmasından sonra, bu ordunun Batılı tarza uygun modern kıyafetler giymesi sağlanmıştır. Ardından çıkarılan bir kanunla devlet memurlarının da ceket ve pantolon giymesi zorunlu hâle getirilmiştir.

Hızır İlyas'ın eserinde, padişah fermanına göre saray hademelerinin artık sırmalı takye, kaftan, entari ve çakşır kestirmemeleri ve onların yerine püsküllü örme fes, mısırlı kesimi cebe, nimten ve şalvar giyileceği, Hasodalıların aşağıdaki odalılardan ayrılabilmesi için yakası sırmalı kukuleta giyecekleri belirtilmiştir.⁷²

Fes giyme kararının alınması neticesinde ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle, İstanbul'da Kadırga Semt'i'nde Hazine-i Hassa'ya ait bir konak feshane yapılarak üretime başlanmıştır.

İstanbul halkına ait terekeler giyim kuşamda yaşanan bir değişimin izlerini ortaya koyar. 1837 tarihli kayda göre Hasan Ağa Bitpazarı'ndaki oturakçı dükkânında diğer giysilerle beraber potur, salta ve kukuletanın da satışını yapmaktadır.⁷³ Keza 1845 senesinde hem yeni hem eski eşyalar setri, pantolon, çorap, çukaya kaplı kürk, entari ve hırka bulunur.⁷⁴

Yüz yıllardan beri kullanılan kavuğun kaldırılarak yerine fesin getirilmesi, önemli bir değişiklik olarak kabul edilmiş, yaşamın içerisine girmesiyle birlikte lehte ve aleyhte çok şeyler söylenmişti. O dönemlerde fesin şer'an caiz olmadığına dair dedikodu çıkaranların cezalandırılacağı emredilmişti. Nitekim fesin uygun görülmesi halk ve çeşitli kesimler muhalefet etmişti. Muhtelif kesimlerin yeni kıyafete "ecnebi kıyafeti", fese ise "Frenk başlığı" diyerek tepkilerini dile getirmeleri, buna karşı bir hoşnutsuzluğu göstermektedir. Nitekim Edmondo de Amicis 1870 senesinde İstanbul'a geldiğinde, halkın kıyafet değişikliği buhranı içinde olduğunu belirtir. Alışkanlıklarından dönmeyen bir grup Türkün hâlâ sarık sardığını, kaftan giydiğini ve ayağına sarı sahtiyandan yapılmış çedik giydiğini, diğer taraftan Tanzimatçı Türkün ise uzun siyah istanbulin ve pantolon giydiğini yazar.⁷⁵ Kimi yabancılar da yaşanan bu değişimi şaşkınlıkla karşılamıştır. Nitekim G. de Nerval, İstanbul ziyaretinde Sultan Abdülmecid'i Avrupa kıyafetinde görür ve değişimi tenkit eder.⁷⁶

72 Hızır İlyas, *Letaif*, s. 457.

73 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875) İstanbul Örneği", doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011, s. 158.

74 Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 398.

75 Edmondo de Amicis, *İstanbul-1874*, çev. B. Akyavaş, Ankara 1981, s. 138-140.

76 G. de Nerval, *Voyage en Orient*, Paris 1980, c. 1.

22- XIX. yüzyılda İstanbul kadınları Küçüksu'da eğlenirken (Preziosi)

23- Şehzade kaftanı, (TSM, nr. 13/1015)

24- Entari (TSM, nr. 13/751)

25- II. Mahmud'un kıyafet reformundan önceki kaftanı (TSM, nr. 13/644)

26- Batılı kıyafetleri içinde II. Mahmud (TSM, nr. 17/36)

Nizam sonrası Sultan Abdülmecid döneminde ihtarlar farklı şekillerde devam eder. Memur ve hademenin memuriyetine ve gördükleri işe göre giyinmesine ve askeriyeye benzememelerine vurgu yapılır.⁷⁷ 1861 senesinde Beyoğlu ve Galata'da İslam milletine yakışmayacak kılık ve kıyafette dolaşanların men edilmesi talep edilmiştir.⁷⁸

Zaman içinde modern kıyafet değişime uğrar. Alaturka setreye benzer *istanbulin*, yerini *redingota* bırakırken, fes de yüzyıl boyunca farklı şekiller almıştır. II. Mahmud'un fesine *mahmudî fes*, Abdülmecid'in kullandığı fese *mecidî fes* denirken, Abdülaziz *aziziye fes* giymiştir.⁷⁹

Şalvar, gömlek, entari ve hırkadan oluşan kadın giysisi, 1850'li yılların sonlarına değin bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı etkisiyle geçiş dönemi yaşanmış,

77 *Ceride-i Havâdis*, nr. 57, s. 1. *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 347, s. 1-2; "Kadın-1", *TT*, 1984, c. I, s. 192-199.

78 BOA, A.MKT.NZD, 379/85, 20 Kasım 1861.

79 Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, Ankara 2010.

geleneksel ile Avrupa tarzı öğeleri birleştiren kıyafetler kullanılmıştır. Örneğin 1854 tarihli saray terzi defterine göre hâlâ şalvar dikilirken, diğer taraftan dönemin modasına göre süslü bir kıyafet olan Avrupai tarzda hırka da dikilmiştir. Elbiselerin ana hatlarında geleneksel çizgi korunurken, ayrıntılarda yeniliklere açık bir yaklaşım benimsenmiş, dantel, pile, korsaj ve yaka gibi değişimler yaşanmıştır.⁸⁰

1858-1861 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Preziosî'nin resimlerinde, entari altında hâlâ şalvar görünür. Ancak, 1867'de Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünden sonra üç etek ve şalvarlara gençlerin rağbeti azalmış, iki etek entari modası görülmeye ve Batı modasının etkisi iyice hissedilmeye başlanmıştır.⁸¹ Leyla Saz, 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa dönüşüne dair anılarını anlatırken, artık üç etek ve şalvara rağbet edilmediğini, tek etek modası başladığını belirtir. Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönüşünde saraydaki hanımlar özel bir karşılama töreni yapmışlar, hanımların çoğu Sultanı Avrupa tarzı kıyafetler içinde karşılamışlar, yaşlı kalfalar ise geleneksel giyim tarzı olan entarilerini tercih etmişlerdir.⁸²

Zeynep Hanım anılarında, Sultan Abdülaziz'in Paris ziyareti akabinde, Eugénie'nin 1869 tarihinde gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretinin, Avrupa modasının saray kadınları ve üst sınıf kadınlar tarafında tatbik edilmesinde önemli olduğunu belirtir. Saraylı kadınlar ve başkentin elit kadınları, 1870'ten itibaren Paris modasını izleyerek iki parçalı, kabarık kollu, etekleri arkadan kabarık özel kesim elbiseler giymeye ve Avrupa tarzı saç modellerine başlamışlardır. Zeynep Hanım topuklu ayakkabıların pabuç yerine geçtiğini, şalvar ve entarinin terk edildiğini, Paris'ten kıyafet ısmarlanmaya başladığını ve bir süre sonra orta sınıfın saraylı kadınları taklit ederek Batılı kıyafet de giyinmeye başladığını yazar.⁸³

Endüstri Devrimi Avrupa tekstilini geliştirmiş ve ihracatını artırmıştır. Kırım Savaşı İstanbul'a binlerce yabancı getirmiş ve bunlar Avrupa'nın modasını ve sosyal âdetlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Ayrıca 1870'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan dikiş makineleri, değişim sürecinin oldukça hızlanmasına vesile olmuştur.

80 Hülya Tezcan, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Bulunan Bir Terzi Defteri", *Topkapı Sarayı Müzesi-Yıllık 2*, İstanbul 1981, s. 166-175.

81 Hülya Tezcan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma", *Sanat Dünyamız*, 1988, sy. 37, s. 45-51.

82 Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, haz. Sadi Borak, İstanbul 1974, s. 147.

83 Zeynep Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, haz. Grace Ellison, Philadelphia 1913, s. 97-98, 133.

27- Yeni kıyafetleri içinde Asakir-i Mansure askerleri (MSA, nr. 11/1482)

İmparatorluk başkentinde değişim, diğer yerlere kıyasla daha erken gerçekleşir. Gelenekselden Avrupai tarzda kıyafete geçiş, XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru hızlanır. 1875 sonrası ise tamamen Batılı karakter kazanarak geleneksel çizgiden kopuş gerçekleşir. Edmondo de Amicis 1870 tarihinde İstanbul'a geldiğinde feracenin genelde Paris modasına göre dikilmiş elbise üzerine giyildiğini yazar.⁸⁴

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa modası, çalışan kadınlara da ulaşır. Kadınlara eğitim imkânlarının sağlanması, Avrupa modasına aşina olan ve yeni modayı takip eden kitleyi genişletir. Cevdet Paşa İstanbul'a gelen elit Mısırlı hanımların İstanbul'da israf ve gösterişin artışına sebep olduğunu belirtir.⁸⁵ Ayrıca bu dönemde basılan moda dergileri de, önceki dönemlerde bulunmayan önemli bir kaynak mahiyetinde olup kadınların Batılı tarzda giyim kuşamını teşvik ederek modanın yayılmasına vesile olmuştur.

⁸⁴ De Amicis, *İstanbul*, s. 138-140.

⁸⁵ N. S. Turan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayrı Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", *SBFD*, c. 60, sy. 4, s. 261 (259-267).

Yüzyıl sonunda Avrupa tarzı kıyafet modası iyice yerleşmiş olmasına rağmen, geleneksel kıyafetler ortadan kalkmayarak varlığını sürdürmüştür. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu, XIX. yüzyılın sonlarında sarayda bulunan Nerkisnihal Kalfa adında yaşlı bir saraylı hanımın, diğer saraylı kalfalar gibi giyinmediğini, kısa eteksiz entari üzerine hırka, beline şal kuşak, başına fes şeklinde bir şey giyip oyaly yemeni bağladığını yazar.⁸⁶

İç kıyafette keskin bir değişim yaşanırken, dış kıyafette 1850'den itibaren Batı etkisi görülür. Preziosi'nin resimlerinde, geleneksel ferace ve yaşmak devam ederken, yeni beğeniler de hissedilir. Feraceler çok renkli, yakaları yere kadar olup beyaz yaşmak ise çok incedir. Yaşmak bağlamanın feracenin biçimi gibi her devire göre değişen bir şekli vardır. *Cerîde-i Havâdis*'te Abdülmecid döneminde kadınların ince yaşmak kullanmaları gayrimeşru bulunur.⁸⁷

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren fotoğrafın yaygınlaşması ile İstanbul'da yaşayan her kesim insanın

⁸⁶ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Ankara 1986, s. 40.

⁸⁷ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 57, s. 1.

giyim kuşamına dair bilgiye ulaşmak mümkün olur. 1890'dan itibaren İstanbul'da yaşayan üst ve orta sınıf Müslüman aileler fotoğraf çektirirler. Gayrimüslim ailelerde bu bir nesil önce başlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'un meşhur fotoğrafçıları Pascal Sebah ve Abdullah Biraderler'in 1865 tarihli fotoğraflarında, kadınların uzun yakalı ferace giydikleri ve ince yaşmak bağladıkları görülür. Edmondo de Amicis 1870 tarihinde İstanbul'a geldiğinde, kadınların eski yaşmağı ve hatlarını gizleyen feraceyi muhafaza ettiğini ancak yaşmağın çok şeffaflaştığını, kırmızı, turuncu, yeşil renkli feracelerin de genelde Paris modasına göre dikilmiş elbise üzerine giyildiğini yazar.⁸⁸

Basiretçi Ali Efendi, 1872 tarihinde yazdığı mektuplarında, İstanbullu hanımların modasının yaşmak, ferace ve şemsiye olduğunu, bazı kadınların yüzlerinde toz gibi kar yaşmak ve yüksek hotoz ile gezdiklerini yazar. XVIII. yüzyılda sıkça görünen sefahatın arttığı ifadeleri bu dönemde de tekrarlanır ve kadınların süslenip dışarı çıkmalarının şer'an yasak olduğuna vurgu tekrarlanır.⁸⁹

Sebah'ın fotoğraflarında görüldüğü üzere, II. Abdülhamid'in ilk döneminde de Abdülaziz döneminde olduğu gibi İstanbul'da çok süslü feraceli ve çok ince yaşmaklı kadınlara rastlanır. II. Abdülhamid devri ortalarında, ferace yasaklanmış ve yerine çarşaf getirilmiştir. Ancak 1890 tarihinde gerek dindarlık, gerek maslahat bakımından zararlı görüldüğü için çarşaf da yasaklanır.⁹⁰ Abdullah Biraderler'in 1891 tarihli bir fotoğrafında şemsiyeli ve çarşafı, aynı zamanda ferace ve yaşmağa benzer kıyafet giyen kadınlar görünür. Bunların, arkalarındaki dekorasyon veya manzara resimleri gibi fotoğraf pozuna mahsus bir istina olduğunu düşünebiliriz.

II. Abdülhamid döneminde eser veren Fausto Zonaro'nun resimlerinde de İstanbullu kadınlar renkli kumaştan, süslü ferace ve ince yaşmak ile görüntülenir. Benzer şekilde Osman Hamdi Bey'in 1887 tarihli *Gezintide Kadınlar* adlı eserinde kadınlar son derece süslü rengârenk feraceler, ince yaşmaklar içinde ve şemsiyelerle görünürken, aynı ressamın 1906 tarihli *Mimozalı Kadın* resminde, kadınlar Avrupai tarzda kıyafet üstüne çarşaf ve siyah peçe ile resmedilmiştir. III. Selim dönemi fermanlarında Frenk şemsiye kullanılmaması talep edilirken, XIX. yüzyıl sonunda şemsiye kullanan kadınlara resimlerde sıkça rastlanır.

⁸⁸ De Amicis, *İstanbul*, s. 138-140.

⁸⁹ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001.

⁹⁰ Rukiye Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 8, s. 34-36.

Ali Seydî Bey'in 1904 senesinde yazdıkları, o dönemin İstanbul'unda kadın giyimi ve nasıl karşılandığı konularında fikir verir. Ali Seydî Bey, kadınların yüzlerini örtmelerinin İslam'ın şartlarından olduğunu, eskiden beri giyilen çarşaf ve feracenin şekillerinin son zamanlarda bozulduğunu, çarşafların entarilere benzer şekle girdiğini, bazı kadınların cekete benzer manto giydiğini ve kızların başı açık gezdiğini belirterek, dinin emrine uyarak gezmeleri gerektiğini söyler.⁹¹ Nitekim Yıldız albümünde sanat okuluna giden kızların başlarının açık olduğu görülürken, Şair Nigâr Hanım'ın Batılı tarzda ceket ve etek ile çektirilmiş fotoğrafı mevcuttur.

Bu dönemde düğün kıyafetleri de geleneksel kıyafetten, Batı tarzı kıyafete geçişi simgeler. Hogart, van Mour ve Dalvimart'a ait resimlerde görüldüğü üzere, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Müslüman ve gayrimüslim gelinlerin kullandığı kırmızı gelinlik duvağı, XIX. yüzyıl ortasına kadar devam eder. İlk kez 1898 tarihinde II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan, beyaz kumaştan gelinlik giymiştir.⁹²

Batılı giyim tarzının Müslüman kadınlar arasında rağbet görmesi, muhafazakâr çevreler tarafından hem müsriflik olarak hem de batıla benzediği düşüncesi ile tenkit edilmiştir. Batılı tarzda giyinen Fatma Aliye'nin babası Ahmed Cevdet Paşa da bu tarz giyinen kadınları tenkit edenler arasındadır.⁹³

İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler ile alakalı olarak Tanzimat Dönemi'ne kadar benzer ihlal ve talepler devam etmiştir. Ancak 1829 sonrasında fes, Osmanlı ruhunu yansıtan ortak bir sembol hâline gelmiş, Osmanlı halkı arasında eşitliği tesis etmeyi amaçlayan Tanzimat ve Islahat fermanları, giyim kuşamla ilgili farklılıkları ortadan kaldırmaya vesile olmuştur. Bazı dindar Yahudiler tarafından da kuşkuyla karşılanan bu geçiş döneminde, Avrupai tarzda kıyafetle birlikte geleneksel kıyafet de devam etmiştir. Nitekim Preziosi'ye ait 1865 tarihli resimde Yahudi erkek geleneksel kıyafet ile resmedilir.

Gayrimüslim kadınlar için geleneksel formda giyim devam etmiştir. Gayrimüslimlerin sokak ve ev giysilerinde Müslüman kadınlarına göre çok belirgin ayırıcı özellik mevcut değildir. Zaman içinde Avrupai tarz gayrimüslim kadınlar tarafında da tatbik edilmeye başlamıştır. Bu dönemde Ermeni kadınların, düğün kıyafeti olarak Avrupai tarz gelinliği geleneksel duvak ile birleştirmesi,

⁹¹ Ali Seydi, *Teşrifat ve Teşkilat-ı Kadimemiz*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), s. 267.

⁹² Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1971, s. 112.

⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, haz. C. Baysun, Ankara 1986, c. 13/29, s. 4-8. Aktaran Turan, "16. Yüzyıldan" s. 261.

28- Eski kıyafetleri içinde bir İstanbullu (sağda), ayvaz (ortada) ve yeni kıyafetlerle bir genç (solda)

yerel dinamikler ile yabancı öğelerin birleşiminin örneğidir.

II. Meşrutiyet Sonrası

II. Meşrutiyet, İstanbul'da yaşayan kadınların kıyafetlerinde büyük değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde hâlâ çarşaf ve peçe mevcut olmakla birlikte, tesettüre dikkat etmeyen ve gösterişli giyinen kadınların sayısı artmıştır. Bu durum bir grup tarafından tenkit edilirken, hükümet kadınların tesettüre uygun şekilde sokağa çıkmaları konusunda karar alır. 1909 yılında sokaklarda açık saçık dolaşanların Dâhiliye Nezareti tarafından takibata alınacağı belirtilirken, şeyhülislamlık kadınların Avrupalı hanımlar gibi giyinmemeleri konusunda ihtar yayınlamıştır. Çarşaf zaman içinde pelerin ve mantoya dönüşür.

Bu dönemde Batıcılar ve İslamcılar arasında kadın kıyafeti tesettür noktasında tartışmalara neden olur. Dönemin dergilerinde yürütülen ve o dönemin zihniyeti hakkında fikir veren tartışmalarda, bir grup peçe ve çarşaf ile mücadele başlatmış, tesettürü kadınların sosyal hayata girmesini engelleyen unsurlar olarak görüp iffet ve namusun başka şekilde korunacağını ifade etmiştir.⁹⁴ Kadın kıyafeti üstüne tartışmalar, Cumhuriyet dönemi

⁹⁴ Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler yahut Türkiye için Necat ve İ'tila Yollarında bir Rehber*, İstanbul 1358-1340, s. 278, 303, 317, 365.

29- İstanbullu hamal (sağda), kayıkçı (ortada) ve saka (solda)

öncesi kadınların sahip oldukları gücün sınırlarına ışık tutan bir alan olarak görülmüştür.

II. Meşrutiyet sonrası diğer bir tartışma konusu ise şapkadır. Şapka Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Müslümanlar arasında bir Batılılaşma ve medenileşme unsuru olarak ön plana çıkmış, şapka üzerine yapılan tartışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. 1895 tarihinde gayrimüslimlerin şapka giymemelerinin ve adli işlemleri kolaylaştırmak için bütün tebaanın fes giymesinin emredilmesi,⁹⁵ şapkanın ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda fikir verir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından şapka kullanan İstanbullu gayrimüslimlerin sayısı artacaktır.

I. Dünya Savaşı boyunca özellikle alt sınıfa mensup çalışan kadınların sayısının artması, kadını dışarıda daha görünür kılmıştır. Sosyal hayata katılan kadın, giyiminde süsten ziyade kullanışlılık ve rahatlığı esas alarak, gündelik elbisesinin üzerine sade bir pelerin giymeye başlamıştır. Ayrıca Bolşevik İhtilali sonrası İstanbul'a gelen Ruslar, kadın giyiminin değişiminde etkili olmuştur.

Merkezin Ankara'ya kayması ile kontrol mekanizması azalmış, savaş sonrası değişen sosyokültürel yaşam kadınlara dışarıda daha serbestçe dolaşma imkânı başlatmıştır. Yaşanan gelişmeler değişimi tetiklemiş ve

⁹⁵ BOA, Y.A.RES, Meclis-i Mahsus 272, t.1512 l. 28, akt. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 354.

صوك موده ايكي قات لباس

30- XIX. yüzyıl kıyafet modasını gösteren bir ilan (*Mâlûmât*)

31- Sokak kıyafetleriyle (sağda) ve ev kıyafetleri içinde (solda) İstanbul hanımları

netice itibarıyla üst sınıf arasında çarşaf terk edilirken, Batı modası iyice kendisini hissettirmiştir.

1918 sonrasında kadın kıyafeti İstanbul merkezli dergilerde tartışılmaya devam eder. Bazı yazarlar kadın kıyafetlerini çok renkli, gösterişli ve dikkat çekici bulur. Savaş sonrası Batı modasına karşı, millî kıyafet arayışları başlamasına rağmen İstanbul'da Avrupa modası devam etmiştir.⁹⁶

Yaşanan gelişmeler Cumhuriyet döneminin temelini oluşturmakla birlikte kıyafet inkılabı kesin şeklini Cumhuriyet'ten sonra alacaktır. Cumhuriyet sonrası, statüye ve dine dayalı kıyafet ayrımı tamamen sona erecek ve Avrupa kültürüne ilgi belirleyici olacaktır. Bütün dünyada olduğu gibi giysi, gündün güne tek tipe dönüşerek, toplumların sınıfları arasındaki farklılıkları silmeye başlayacak ve uluslararası farklılıkları kaldıracaktır.

96 Elif Mahir, "Fashion and Women in the Istanbul of the Armistice Period 1918-1923", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.